

Läti talurahvaasunduste ajalugu Venemaal (1870–1922).
Uurimisküsimused ja –väljavaated Venemaa kubermanguarhiivides:
Baškiiria materjalide näitel

Toms Kikuts

Läti Rahvusmuuseum/Läti Ülikool

Küsimust Venemaa kubermangude arhiivides leiduva dokumenteeritud pärandmaterjali kohta võib püstitada mitmeti. Esiteks võib seda vaadelda kui eraldiseisvat dokumentide kogu, mis lubab teha järeldusi Läti või Eesti talurahvaasunduste ajaloo kohta. Teiseks on võimalik vaadelda antud materjali muude allikate või historiograafia kontekstis ja sõnastada teatud probleemid, mida nende dokumentide kasutamine aitaks paremini lahendada. Talurahva asustusajaloo uurijate jaoks on olukorras, kus nad on sunnitud kombineerima materjale üsna erisugustest arhiividest nt Riias ja Ufaas, teine pakutud lahendustest kahtlemata praktilisem.

Siinne ülevaade üritab kirjeldada Baltimaadest 19. sajandil asetleidnud väljarände ajaloo uurimisega seotud vahendeid ja probleeme Venemaa piirkonnaarhiivide kogude põhjal. 19. sajandi teise poole vabatahtliku talurahva väljarände kohta leidub materjali üsna hajusalt; samuti on ilma abistavate juhusteta küllalt keeruline mõista olemasoleva informatsiooni aluseid. Kuna artikkel on täiendatud versioon välisbalti arhiivide konverentsil „*Accessing the History of the Baltic Diaspora*“ esitatud ettekandest, käsitletakse siin antud teema mõningaid põhijooni ja näiteid. Uurimuse tekst on üles ehitatud probleemistiku kronoloogiat järgival põhimõttel ja jaguneb neljaks perioodiks: talurahvaasunduste rajamine, asunduste areng enne Esimest maailmasõda, Esimese maailmasõja ja pagulaste periood ning Venemaa kodusõda ja sõjapõgenike repatrieerimisperiood.

Artiklis on näitena kasutatud Baškiiria (Baškortostani) materjale¹ kahel põhjusel. Esiteks paistab praegu olevat huvi Siberis asuvate Balti rahvaste talurahvaasunduste vastu suurem, kui Venemaa Euroopa ossa jäävate asunduste vastu ja teiseks, võimaldab see viidata olulisematele ajalooküsimustele asunduste rajamisest Vene kodusõjani. Lühikese taustakirjelduse huvides võiks mainida, et Ufaa valitsuse jaoks oli see vaid osa 19. sajandil toimunud migratsioonist. 1860ndatel Venemaa Keisririigis kehtestatud reformide järgselt suurenes oluliselt Balti talunike sotsiaalne liikuvus ja väljaränne. Neil aastatel suurenes ka Läti talupoegade arv, kes lootsid naaberaladele Vitebskisse, Pihkvasse, Novgorodi ja

¹ Uurimuses on kasutatud peamiselt Baškortostani Vabariigi Riikliku Ajalooarhiivi (*Tsentraljnõi Gosudarstvennõi istoritšeskii arhiv Respubliki Baškortostan, CGIA RB*) säilikuid.

Kaunasesse ümber asudes parandada oma sotsiaalsed ja majanduslikku seisut. Samas tõusis nende Läti talupoegade arv, kes rändasid linnadesse või valisid võimalusel uue kutseala, asudes tööle õpetajate, meremeeste, sõjaväelaste või kontoriametnikena. 1870. aasta lõpus oli vabatahtlik väljaränne Balti aladelt Venemaa sisekubermangudesse, kui osa ühiskonna moderniseerumisprotsessist, endiselt massiline ja jäi Esimese maailmasõja alguseni Baltimaades igapäevaseks nähtuseks.² Talurahva migratsioon algas tegelikult juba 1840. aastatel, kuid siis kujutas see endast pigem juhuslikult toimunud massilist väljarännet kui püsisvat sotsiaalset valikuvõimalust.

Esimese maailmasõja alguseks oli (Lõuna-Venemaal Volga ja Uuralite vahel asuvasse) Ufaa kubermangu rajatud üle 20 erineva suurusega asunduse. Lätlaste arv kubermangus jõudis haripunkti Esimese maailmasõja lõpuks, kasvades 15–18 000ni. Esimene dokumenteeritud teave Ufaa kubermangus elavate lätlaste kohta on teada aastast 1877. Läti talurahvaasundused paiknesid üsna Ufaa ja Trans-Siberi raudtee lähedal. Piirkond oli majanduslikult kasumlik, kuid asundused ei jäänud puutumata revolutsioonidest ja sõjaaegsetest ajaloosündmustest ega sõjaaegsest pagulasliikumisest. Kuna Läti talurahvaasunduste ajalugu Ufaa kubermangus on võrdlemisi keerukas ja mitmetahuline, siis tuleb arvesse võtta ka Baltimaade ajaloo laiemaid probleeme ning üldist teoreetilist lähenemist - näiteks Baltimaade moderniseerumisprotsessi ja väljarännet, ühiskondlike hoiakuid väljarändesse, asunduste majandusarengu eripärasid, 1905. aasta revolutsiooni järelkajaid asundustes ja asundustes valitsenud bolševismi-meelsust või vastuseisu sellele.

I. Talurahva väljaränne ja asundustesse asumine.

Kõneldes talurahvaasunduste rajamisest ja Baltimaade sotsiaalmajandusliku arengu vastavatest tahkudest on probleemsemateks küsimusteks väljarändepoliitika, hoiakud sellesse ja väljarände-mehhanismid. Selles valguses tuleks järgmisena püstitada küsimus, kas siin oli üldse tegu täpsemalt korraldatud väljarändepoliitikaga.

Allikate lähemal analüüsil selgub, et suuremat osa väljarände õiguslikku korraldust reguleerivatest dokumentidest säilitatakse nende maade arhiivides, kust talurahvas välja rändas. Talurahvaasjade komissarid (*Komissar po krestjanskim delam*) jt võimustruktuurid tegelesid ametlikult õigusliku asjaajamise reguleerimisega, kuid tegelikkuses andsid aegajalt

² Andmed talurahva sotsiaalse liikuvuse dünaamika kohta pärinevad Liivimaa rüütelkonna registriraamatutest (*okladnõje knigi*) jt Liivimaa Kubermangu kroonupalati (*Gubernskaja kazennaja palata*) dokumentidest (Läti Riiklik Ajalooarhiiv, *Latvijas Valsts vēstures arhīvs*, LVVA, f 77, nim-d 1 ja 14).

ametlikest nimekirjadest³ kustutatud kihelkondade „kadunud hinged“ tunnistust hoopis teistsugusest olukorrast. See tähendab muuhulgas ka seda, et nende dokumentide põhjal ei pruugi tänapäeval saada väljarändest süstemaatilist või terviklikku pilti. Kubermangu kroonupalat (*Gubernskaja Kazennaja palata*) koostas (kihelkondade kaupa) nimekirju inimestest, keda tõsteti ühest maksuastmest teise või kes emigreerusid teistesse kubermangudesse; kahjuks pole needki nimekirjad kuigi usaldusväärsed ega anna täpseid andmeid teatud Venemaa sisekubermangudesse ümber asunud talupoegade arvu kohta. Samas annavad need konkreetsed andmed parema ettekujutuse sotsiaalse mobiilsuse erinevatest vormidest (migratsioon linnadesse, väljaränne kodukubermangudest, ametialased valikud jm), väljarände dünaamika üldjoontest ja valitud sotsiaalse mobiilsuse alternatiividest. Kõrgemate kubermanguametnike järeldused lubavad sedalaadi nähtuste, muuhulgas ka väljarände juhuslikkuse põhjal oletada, et seda sfääri reguleeriti tasandil, mis täpset statistilist ülevaadet ei võimaldagi.

Üldjuhul on paremini dokumenteeritud 19. sajandi väljarände üksikjuhtumid Siberi ja Kaug-Ida riigimaadele. Eramaa ostmine või rendile võtmine ei nõudnud ametnikelt muidugi samasuguste juriidiliste formaalsustega arvestamist. 1890ndatest alates, kui teiste seas kerkisid esile Siberi kubermangud ja sealsed hiiglaslikud maaomandid, muutus Baltimaade talurahva väljarände uueks etapiks institutsionaliseeritud ja osaliselt riiklikult toetatud väljaränne. Üheks rände institutsionaliseerimise tulemuseks oli nõue täita rohkem dokumente; ühtlasi pakub see tänastele teadlastele rohkem uuritavat materjali, milles leidub ka selliseid üksikasju, mida pole teada varem eramaadele väljarännanute kohta. Ehk olulisem neist on võimaliku väljarändaja majandusliku olukorra kirjeldamine ja täpne ülevaade ümberasunute perekonnaliikmetest, sest selle abil on võimalik analüüsida väljarändaja sotsiaalset koondportreed.

Emigratsiooni piirkondlikke aspekte (nt seda, millistest kreisidest või kihelkondadest millistesse kubermangudesse talurahvas elama asus) saab paremini uurida nende piirkondade arhiivides, kust talupojad välja rändasid. Sel olukorral on ka pragmaatiline seletus – kihelkondadele oli kasulikum registreerida uusi elanikke kui kustutada isik maksumaksjate nimekirjast.

Samas võib madalama tasandi väljarändepoliitika asjus leida üsna väärtuslikku teavet Venemaa kubermanguarhiividest. Siin võib olla tegu õnneliku juhusega, kuid nt Ufaa kubermangus on säilinud erinevate ametnike vahel toimunud kirjavahetus muuhulgas ka

³ Vt LVVA, f 630, nim 1, s 23.

kubermangu puudutavate asustamiskavade kohta, mis suure hulga Läti immigrantide saabumise tõttu ebaõnnestusid.⁴ Võimalik, et tegu on erandliku juhtumiga, kuid see pakub nii näiteid suurematest probleemidest koloniseerimiskavades ja ka dokumente Venemaa kubermanguarhiivides. Sedavõrd ootamatu olukorra järelkajad jõudsid ka Liivimaa kubermangu ja näisid katsena päästa kampaania veel hullemast läbikukkumisest. Otsapidi on see teema seotud ka Lätist, Eestist ja Saksamaalt tulnud ümberasujate üldiselt positiivse kuvandiga, kuna kavandatud ümberasumiskampaaniad olid nii mõnelgi puhul suunatud otseselt nn „lääne talurahvale“.

Sedalaadi erinevate kubermangude ametiasutuste vaheline talurahva väljarännet kajastav kirjavahetus oli küll levinud, kuid tekitas siiski mingil määral kaose, vähemalt väljarändeprotsesside institutsionaliseerimiseni 1890. aastate keskpaigas. Tihti teatati (katkendlikult ja juba väljarändamise järgselt) üksikisiku väljarände toimumisest talupoja kodukubermangu ametnikele ja paluti abi rändelaine peatamisel. Sellist teguviisi kirjeldas ulatuslikult ja mõistis hukka näiteks vürst Šahhovskoi, toleaeagne Eesti kuberner.⁵ Lisaks ei põhjendanud probleeme vaid põhjendamatu ebaseaduslik talurahva väljaränne vaid ka väljarändetaotlused, mida propageerisid erinevate kubermangude ametiasutused (Ufaa kubermangus nt udellimaade haldusametnikud). Need dokumendid on eriti väärtuslikud, kuna iseloomustavad väljarände protsesse, sellega seonduvaid probleeme ja võimalike väljarändajate reaktsioone; paraku ei klassifitseeru need standard- või tüüpdokumentideks ning asuvad enamasti muu ametliku kirjavahetuse hulgas.

Väljarände periodiseerimisel ja institutsionaliseerimise uurimisel on möödapääsmatult vajalik teha kindlaks kuivõrd muutusid kõrgemate riigiasutuste hoiakud väljarände suhtes. Kubermangude arhiivides on taolised direktiivid kättesaadavad peamiselt ringkirjade näol. Kõrgema tasandi kolonisatsioonipoliitikat on kõige otstarbekam uurida Vene Siseasjade Ministeeriumi arhiivis jt kesksete asutuste arhiivides kõrvuti uurimisaluse kubermangu kõrgemate ametnike dokumentidega.

Ufaa kubermangus, kus suurem osa immigrante asus elama udellimaadele (*udelnaja zemlja*, tsaariperekonnale või teistele kõrgematele aadlikele kuulunud maadele), oli asjaajamiste üle suurem kontroll, millest andsid tunnistust erinevad dokumendid – aruanded, kirjavahetus jne. Praeguseks pole neist materjalidest suurt teada, lätlastest ümberasujaid

⁴ CGIA RB, f I.11, nim 11, s 1271, lk 1–2.

⁵ Vt. *Из архива Князя С. В. Шаховского. Материалы для недавнего прошлого Прибалтийской окраины (1885–1894 гг.). Т. 2.* (Санкт-Петербург: В. М. Эрикс, 1909), 3–24.

mainitakse vaid üksikutes trükiallikates. Samas võimaldaksid sellised dokumendid hinnata kolonisatsiooni õnnestumist või ebaõnnestumist korraldajate seisukohast. Kui talupojad rentisid või ostsid eraisikutele kuuluvaid maatükke on muidugi tegu enamjaolt ostja- ja müüjavahelise asjaajamisega ja nii on ajaloolastel vähe võimalusi tutvuda kolonisatsiooniprotsessi üksikasjadega.

Väljarändajate või ümberasujate koosseisu analüüs puudutab Baltimaades valitsenud sotsiaalmajandusliku olukorra üldisemaid tegureid. Siinjuures on 1897. aasta rahvaloenduse andmed hindmatu väärtusega allikateks. Paraku pole need materjalid alati säilinud, vähemalt Baškiiria puhul. 1917. ja 1920. aasta rahvaloenduse andmed annavad tunnistust juba hoopis teistsugusest sotsiaalsest olukorrast. Ufaa kubermangu puhul on tulemuslikum uurida Liivimaa kubermangu kroonupalati dokumente ja laiendada neid teatud piirkonna või kihelkonna üksikjuhtumite uurimisele. Lätis säilitatavad arhiivimaterjalid lubavad anda uurijal hinnanguid väljarännanute umbkaudse sotsiaalse koosseisu kohta, kuid demograafiliste jm parameetrite edasist arengut saab uurida vaid avaldatud statistiliste andmete (nt 1897. aasta rahvaloenduse materjalide) või muude ametliku statistikaga mitteseotud materjalide põhjal. Küsimused Baltimaade sotsiaalmajandusliku olukorra kohta – sealhulgas suhtumine kolonisatsiooni, väljarände tagajärjed jne – jäävad Venemaa kubermangude arhiivide materjalide põhjal mõistagi vastuseta. Loomulikult on olukord neis kubermangudes, kus 1897. aasta rahvaloenduse materjalid säilinud, oluliselt teistsugune ja sealsed järeldused hilisemate väljarändajate sotsiaalse koosseisu kohta täpsemad.

II. Asumaade sotsiaalse ja majandusliku olukorra arengujooned enne Esimest maailmasõda.

Asumaade siseolukorra ja arengu analüüsimisel on esimeseks tähtsamaks küsimuseks see, mil määral on säilinud madalama astme haldusüksuste (kihelkondade) dokumentatsioon. Ideaalis moodustaks nende dokumentide uurimine tuuma, mida saaks hiljem täiendada teiste allikatega. Tegelikult on olukord üsna erinev ja paljude kihelkondade puhul, mille kohta pole säilinud andmeid, peavad uurijad asumaade arengujooni taastama just nende nn „lisamaterjalide“ abil. Just selline on näiteks olukord Ufaa kubermangus. Sel puhul ei saa ilma perioodiliste andmeteta teha mingeid järeldusi peamiste kultuuriliste ja majanduslike tegevuste, õiguslike küsimuste või Läti ümberasujate rolli kohta kohalikus valitsuses.

Perioodika ja kirjapandud mälestuste tõlgendamine jääb paratamatult suhteliselt subjektiivseks ümberasunute identiteedi erisuste tõttu.

Arhiividokumentide uurimisel on üheks tavalisemaks probleemiks nende statistiliste materjalide seisund, mida saab kasutada võrdlusalusena. Sellised on juba korralikult toimetatud ja avaldatud statistilised andmed põlluharimise arengu kohta või nimekirjad asustatud paikadest jt.

Baškiirias kõneldes on olulisimateks materjalideks, mis sisaldavad andmeid asunduste majandusliku, sotsiaalse ja kultuurilise arengu kohta enne Esimest maailmasõda, Talurahva Panga (*Krestjanski bank*) büroo dokumendid Ufaas⁶ – enamasti maaomandidokumendid, maakaardid ja maa omanditüübi muutmise toimikud. Et Baškiirias ei ostetud maad alati Talurahva Panga krediidiga, siis ei anna need dokumendid olukorrast tervikpilti ja nii on võimalik saada ülevaade vaid maatükkide hindadest, mõningatest õiguslikest formaalsustest, mõnel juhul täpsustada asunduse geograafilist paiknemist. Ufaa Talurahva Panga büroo materjalid ei võimalda üldjuhul teha kuigivõrd ulatuslikke järeldusi, kuid neid saab kasutada üldistava näitena. Samas on näiteks asunduste paiknemine siiski kõigis Venemaa piirkondades küllalt tähelepanuväärne teema. 70aastase Nõukogude perioodi jooksul muudeti algupäraseid kohanimedid olulisel määral ning kahandati nende väärtust, mida seejärel „parandati“ nende sobivasse ideoloogilisse konteksti tõstmisega. Varasemas Ufaa kubermangus muudeti Arhlatvieši, hiljem Pēteris Stučka (Läti kommunist) Maksim Gorkiks, Livanija sai uue nime Pobeda (Võit) jne. Väiksemaid ja vähemuuritud asundusi, mida mainitakse 1920ndate ja 1930ndate allikirjanduses, on tänapäeva kaardilt suhteliselt keeruline leida ja see probleem puudutab kõiki Venemaa piirkondi.

Ümberasujate ja ametnike vaheliste suhete kohta on säilinud materjali väga katkendlikult, nagu asunduste teistegi elualade edenemise kohta. Erandiks on siinkohal 1905.–1907. aastate revolutsiooniperiood ja mõned järgnevad aastad, kuid siingi on tegu suhete negatiivsema poolega. Positiivsemat võib leida avaldatud Ufaa kubermangu ametnike materjalidest, kus kirjeldatakse positiivse näitena Läti (aga ka Eesti ja Saksa) talupoegade põlluharimiskogemust. Tõenäoliselt kirjutasid mõned semstvo ametnikud üldise situatsiooni ning Läti talupoegade ja kooperatiividega koostöö kohta aruandeid, kuid seda kirjavahetust pole veel leitud. Kuna Läti talurahva kuvand on väga sarnane ka teistes Venemaa kubermangudes (nagu on seda ka põllumajanduse käivitamise strateegiad), võib oletada, et Ufaa arhiiviallikad iseloomustavad Läti talupoegade olukorda ka teistes edukates asundustes.

⁶ CGIA RB, f 336.

Väärtusliku osa Läti asunikke puudutavatest arhiiviallikatest Ufaa kubermangus moodustavad dokumendid 1905. aasta revolutsiooniaegse olukorra kohta. Sellised haruldased allikad, mida leidub mõningate eranditega vaid Ufaas, annavad märksa parema ettekujutuse lätlastest asunistest revolutsiooni ajal ja enne seda.

Enamik dokumentidest on politsei- või sandarmiraportid (*žandarmskoje upravlenija*),⁷ ülekuulamis- ja läbiotsimisprotokollid⁸, samuti kohtutoimikud, informatsioon kubermangu poliitvangide kohta⁹ ja jälgitavate isikute nimekirjad (*glasni nadzor*), milles nimetatakse ka lätlasi.

Ebademokraatlike režiimide vastaste hoiakute muutmine on olnud üheks keerukamaks probleemiks ajaloos. Taoliste hoiakute lihtsustamine või ladusamaks tegemine ilma konkreetsete ajalooallikate toeta on praktikas laialdaselt levinud. Arhiivimaterjalid annavad täpse ettekujutuse nimedest, paikadest ja tegevustest. Detailsemad aruanded pakuvad võimaluse üldjoontes mõista sotsiaalset tausta ja nõudmisi, sellegipoolest võib täie kindlusega väita, et politseiraportites nimetatud tegevused, isikud ja nõuded moodustasid vaid osa tegelikest toimingutest.

Arhiiviallikad annavad tunnistust sellest, et siin olid revolutsioonilise tegevuse keskmes maaomandivormid, renditava maa suurus jt majanduslikud küsimused, mis on udellimaale (*udelnaja zemlja*) asundustesse rajamisest saadik inimeste jaoks tähtsad olnud. Asunike meelehärmi suurendas sotsialistidest revolutsionääride (esseeride) ja sotsiaaldemokraatide propaganda üldisel poliitilistel ja majanduslikel teemadel. Näiteks Baltimaades toimunud revolutsioonilise olukorraga võrreldes on siin tänu erinevale taustale ja nõuetele teatud erinevused. Samas on kindlaid tõendeid selle kohta, et Läti asundustes konfiskeeriti poliitilisi loosungeid, lippe jm propagandamaterjali.

Historiograafilisest seisukohast kummutavad Venemaa kubermanguarhiivides hoitavad dokumendid neid stereotüüpe, mille järgi tegi asunduste arengu võimalikuks asunike idülliline tööügamine romantilise igatsuse nimel omada isiklikku maad. Tegelikult olid asunduste poliitiline õhkkond ja poliitilised ideaalid mitmetahulisemad. Aruanded revolutsiooniperioodist ja sellele järgnenud aastatest, mil Läti asundustesse saabusid poliitilised pagulased, annavad tunnistust sealsest üsna kihistunud kogukonnast ja aitavad mõista 1917. aastal käivitunud protsesse. Juba eespool nimetatud poliitiliste pagulaste

⁷ CGIA RB fI-187, nim 1, s 277, lk 84.

⁸ Samas, s 213.

⁹ Samas, s 277, lk 84.

saabumine märgib olulist momenti Läti talurahvaasunduste ajaloos ja kirjeldab asunduste laiemat tähtsust. Läti asunduste revolutsioonilisi protsesse kirjeldavate materjalide kõrval on lisaks muudele asunduste rajamisega seotud dokumentidele kõige väärtuslikumad Venemaa kubermangude arhiivides hoitavad Esimest maailmasõda kajastavad allikad. Põhimõtteliselt on tähtis mitte niivõrd nende tüüpilisus kui ainulaadsus. Need allikad lisavad lähemaid üksikasju meie arusaamale 1905. aasta revolutsioonist, mis oli 20. sajandi Baltimaade ajaloo üks keskematest protsessidest. Samuti annavad need teavet asumaade ja kodukubermangus elavate esimest või teist põlve väljarännanute vaheliste kontaktide kohta. Tolleaegses perioodikas ei avaldatud sedalaadi informatsiooni poliitilistel põhjustel. 1905. aasta revolutsioonist kõnelevatesse Venemaa kubermanguarhiivide allikatesse tuleb suhtuda erilise tähelepanuga, kuna nimetatud detailid (revolutsionääride eesmärgid, loosungid, meetodid, sotsiaalne taust jne) iseloomustavad elu asundustes palju paremini kui trükiajakirjanduses avaldatud tavapärased üldsõnalised kommentaarid nagu „me elame siin päris hästi“ jmt.

Need Venemaa kubermangude arhiividest leitud dokumendid annavad täielikuma ülevaate asumaadest ja nende ajaloost. Lisaks saab kubermangu politseiyaoskondade vahelisest tihedast läbikäimisest aimu olukorrast teistes kubermangudes. Nn „Läti sotsiaaldemokraatliku organisatsiooni juhtumi“ uurimise asjus pidas Ufaa kubermangu eripolitsei (*žandarmskoje upravlenija*) kirjavahetust teiste kubermangudega ja vahetatud kirjades leidub raporteid Odessa, Tobolski, Varssavi jm paikade kohta.¹⁰

Venemaa kubermanguarhiivides leidub üsna vähe materjali asumaade kultuurielu ja hariduse ning asunike enesemääratluse kohta. Identiteeti, eneseväärtustamist, rahvuslikke suhteid jt üldiseid asumaade ajalooga seotud teemasid saab arendada vaid erinevate allikate kogumi põhjal ning Venemaa kubermanguarhiivide materjalid moodustavad sellest vaid osa.

Haridus- ja kultuuritegevus oli asunduses peamiselt omaalgatuslik ja seetõttu kubermangu ametnikud seda valdkonda praktiliselt ei kirjeldagi. Selle teema kohta saab aimu perioodikast ja kirjapandud mälestustest. Ainsaks erandiks on Ufaa kubermangu lätlaste kogukonna protokollid, millest osa säilitatakse ka kubermangu arhiivis.¹¹

Usuasju mainitakse Läti baptistikogudustest kõnelevates arhiiviallikates, kuna neid kogudusi sai registreerida ja need said tegutseda vaid tihedas koostöös ametiasutustega.¹²

¹⁰ CGIA RB, f I-187, nim 1, s 354.

¹¹ Samas, f 420, nim 1, s 1.

¹² Samas, f I-9, nim 1, s 833.

Kokkuvõttes on Baškiiria arhiiviallikad Ufaa kubermangu Läti talurahvaasunduste kohta enne Esimest maailmasõda pigem täiendav materjal teistele allikatele ega moodusta dokumentide kogumit, mida saaks eraldi uurida ja mille põhjal kindlaid järeldusi teha Läti asunike puudutava ametliku ja mitteametliku poliitika, nende koondportree jm kohta. Lisaks revolutsioonilisi protsesse kajastavale dokumentatsioonile ületavad need dokumendid tähtsusest teisi allikaid. Samas pole seda võimalik väita just sel põhjusel, et Venemaa kubermanguarhiivide materjali uurimine ei anna lisateavet Läti või teiste Balti rahvaste väljarändeajaloost. Olukord erineb märkimisväärselt ka neis kubermangudes, kus asunikud jäid elama riigimaale. Siiski näitab juba mainitud erinev institutsionaliseerimise tase, et Venemaa kubermanguarhiivide materjali uurimine on vajalik.

III. Esimene maailmasõda ja Läti sõjapagulaste liikumine.

Esimese maailmasõja päevil valitses Läti aladel äärmiselt pingeline ja mitte just kadestusväärne õhkkond. Rohkem kui pool miljonit pagulast, evakueeritud ametiasutuste või ettevõtete töötajat lahkusid Lätist. Tööstuslikule Riiale ja põllumajanduslikult edukale kuid nüüd okupeeritud Kuramaale sai eelnevate saavutuste valguses osaks kõige õnnetum saatus. Läti asundused muutusid kohtadeks, kuhu pääseda kodumaa linnades valitseva ebastabiilsuse eest.

See oli seotud ka valitseva ühiskondliku olukorraga – suurima Läti pagulasorganisatsiooni ametnik Kristaps Bahmanis kirjeldas, kuidas varem Baltimaade ühiskondlikust ja poliitilisest elust üsna kaugenenud Läti asundused muutusid läbi tohutute raskuste rahva taasühinemise paigaks.¹³ Siiski on selliseid vähetuntud tahke pea võimatu uurida arhiivimaterjalide põhjal, vähemalt Baškiirias.

Ainulaadse dokumendipärandi, mida võiks leiduda Venemaa kubermanguarhiivides (vähemalt Baškiirias), moodustavad Läti asumaadel ja mujal kubermangus elanud pagulaste ja nende perekonnaliikmete nimekirjad. Need andmed lubavad uurida Läti pagulaskonna koosseisu, kuna määratlevad sünnikohad, vanuse, perekonnaseisu, varasema elupaiga. Lisaks võimaldab asunike registreeritud saabumisaeg uurida ja kindlaks määrata migratsioonilainete piire. Et Nõukogudeaegne historiograafia tõlgendas pagulasliikumist 1917. aasta

¹³ Kristaps Bahmanis, „Latviešu dzīves cīņa un kultūras darbi Urālu piekalnē,” *Kultūras Vēstnesis*. Nr. 3 (1921).

Veebruarirevolutsiooni ja oktoobripöörde soodustava eeltingimusena,¹⁴ siis omandab uue riigikorra sotsiaalne taust, ametnikud ja asunduste sotsiaalne koosseis ulatuslikuma tähenduse.

Sotsiaalabi korraldasid Läti põgenikele peamiselt tuntud Läti rahvuslike tegelaste juhitud asutused, mille tegevust saab uurida peamiselt Läti arhiivides, samuti toetas pagulasi valitsus.

Dokumentide puudumine ei võimalda oletada mobiliseeritud asunike täpset arvu. Lisaks saab kirjeldada suhtumisi sõtta ja teistesse olulistesse teemadesse vaid perioodika ja muude allikate põhjal. Selline allikate ülesehitus on muidugi seotud samasuguste takistustega kui eelmisel perioodil – sotsiaalseid tegureid, vähemalt neid, mis kajastasid olukorda ühes asunduses, ei mainitud ametlikul tasandil ja seetõttu ei käsitleta seda tähtsat küsimust kuigi laialdaselt arhiividokumentides.

Üldjoontes võib öelda, et peamisteks allikateks on pagulaste nimekirjad. Nende koosseisu analüüs on eriti tähtis, kuna sõjaaegsed majanduslikud ja ühiskondlikud muutused andsid kahtlemata tõuke 1917. aastal ja hiljem aset leidnud vapustavateks sündmusteks. Sellegipoolest on 1917.–1918. aasta poliitilist olukord või tegevust võimalik hinnata vaid hilisemate bolševistlike ametnike aruannete põhjal. 1917. aasta märtsist detsembrini aset leidnud ühiskondlikud ümberkorraldused on toleaegete arhiiviallikate valguses jäänud kahjuks uurimata. Massiline lätlaste liikumine nende ajaloolisest kodupiirkonnast Esimese maailmasõja ajal oli Läti rahvaarvu silmas pidades pretsedenditu ja nii omistati ka Venemaa sisekubermangudele erakordne tähtsus.

IV. Vene kodusõda ja sõjapagulaste repatriatsioon.

Ajaloolase seisukohast on kõige määravamaks ja keerulisemaks küsimuseks Vene kodusõja-aegsed hoiakud toleaegete ja kodusõja-järgse poliitilise olukorra suhtes. Selline olukord on seotud ka historiograafilise pärandiga, mõningaste negatiivsete aspektidega Nõukogude historiograafilises traditsioonis või ka idealiseerimistendentsiga Läti rahvuslikus historiograafias. Bolševismi valdavus Venemaa lätlaste hulgas osutus Nõukogude historiograafia liialduseks. Just Vene kodusõja aegu teravnesid asumaades ka poliitilised vastuolud. Selle põhjused olid seotud vähem varasemate läbielamistega kui just kodusõja põhjuste pretsedenditu juhuslikkusega. Poliitiliste ja ühiskondlike konfliktide tõttu on see periood eriti märkimisväärne ja võimaldab uurida seda, kuidas kujunes suhtumine vastloodud poliitilistesse režiimidesse.

¹⁴ Auseklis Spreslis, *Latviešu sarkangvardi cīņā par padomju varu 1917.-1918. g.* (Rīga: Zinātne, 1987), 34.

Vene kodusõja kohta leidub väärtuslikku dokumentatsiooni Läti arhiivides, mis annavad unikaalset infot Läti rahvuslike organisatsioonide kohta Uuralites ja Siberis.¹⁵ Teise osa moodustavad Läti enamlaste organisatsioonide puuduvad dokumendid, mis on esindatud mitmetes endise Läti Kommunistliku Partei arhiivi fondides.¹⁶ Arhiivimaterjalide ja teiste allikate uurimise käigus tehtud järeldused näitavad, et tegelik olukord oli peaaegu vastupidine Nõukogude historiograafias kujutatule – 1918. aasta kevadsuvel, kui Nõukogude asutused alustasid rekvireerimise, hirmutamise ja uut mobiliseerimise poliitikat, vähenes toetus enamlastele oluliselt. Mõnes Läti asunduses osutati relvastatud vastupanu valitsevale režiimile ja selle poliitikale.

Baškiiria puhul moodustavad kõige olulisema osa arhiividokumentidest Nõukogude asutuste materjalid. Suurim ja kõige hinnalisem osa neist on Ufaa kubermangu vähemusrahvuste osakonna Läti sektsiooni täidesaatva komitee (*Latõšski podotdel Otdela po delam natsionalnõh menšinstv Ufinskogo gubernskogo Ispoliteljntelnogo komiteta*) arhiivipärand.¹⁷ Osa sellest fondist hõlmab Läti sektsiooni ametnike aruandeid Läti asundustest. Need on muidugi ideoloogiliselt kallutatud, kuid kodusõja kestel ja paaril sõjajärgsel aastal koostatud dokumente ei kirjutatud ümber ideoloogiliselt sobivamaks. Aruanded ei puudutanud ka vähese mõjuvõimuga enamlaste rakukesi Venemaal, kuid ametnikud vältisid tegelikest asjadest rääkimist ja eelistasid kirjeldada vähemolulisi vaidlusi. Nendes aruannetes kajastuvad pigem bolševike propaganda ja sõjapõgenike repatriatsioon, kui tegelikud majanduslikud probleemid ja vastuolud. Siiski jäävad need üheks vähestest ametlikest paberitest, kus asumaid analüüsitakse ja kirjeldatakse kui terviklikku, eristuvat sotsiaalmajandusliku elu nähtust. Pole kahtlustki nende dokumentide tähtsuses Vene kodusõja uurimisel. Pealegi on olukorrale hinnangute andmisel ja kirjeldamisel nimetatud näidete hulgas vastandlikke arvamusi, suhtumisi ja meetodeid.

Sedalaadi asutusi loodi kõikides kubermangudes, kus lätlastest (või mõnest teisest vähemusrahvusest) ümberasujaid ja põgenikke oli bolševikest võimukandjate silmis piisavalt. Asutuste juhtfiguurid seisis tihti ka kohalike enamlaste organisatsioonide eesotsas. Ülevaateid asunduste olukorrast anti veel Bolševistliku partei talurahva ja tööliste kongressidel; üht osa neist dokumentidest hoitakse tänapäeval Riias, endises Kommunistliku Partei arhiivis, teist osa talletatakse Ufaas. Neid ülevaateid iseloomustavad üldine ideoloogiliste põhitõdede pealesundimine ja kaoatilised statistikaandmed. Lätimaale tagasi

¹⁵ LVVA, f-d 4101, 5965.

¹⁶ Läti Riigiarhiiv (*Latvijas Valsts arhīvs*, LVA), f-d PA-35, PA-45, PA-200.

¹⁷ CGIA RB, f R-107.

pöörduda soovivate pagulaste arv vähenes, samas kui lätlaste arv Ufaa kubermangus suurenes, et õigustada rahvusrühmade olemasolu parteide või teiste asutuste juures.

Hoiakuid Nõukogude korra vastu ei peetud tihti saladuses, kuid värskelt väljakuulutatud Läti Vabariigi suhtes omandatud teadmisi ja hoiakuid enamasti ignoreeriti. Heal juhul mainiti vaid Läti bolševismivastaseid sõjalisi liite ja organisatsioone või talurahvaliidumise elemente (või Veebruarirevolutsiooni meeleavaldusi). Antud küsimus on endiselt päevakorras historiograafilises ja tihti ka poliitilises kontekstis, sest on vaja analüüsida vastuargumente lätlaste stereotüüpse kujutamise kohta vaid bolševike või nende toetajatena. Vene arhiivides hoitavad Läti rahvuslike organisatsioonide dokumendid ja osalt ka bolševistide dokumendid viitavad sellele, et Läti asundustes oli valdav rahulolematus Nõukogude poliitikaga, kuid Nõukogude historiograafias kirjeldatakse seda asjaolu vaid abstraktsete mõistete „kontrevolutsioon“, „klassisõda“ jmt kaudu. Sellest hoolimata on suhteliselt raske visandada liikumise ühiskondlikke ja ideoloogilisi tagamaid enamlaste dokumentide põhjal.

Teine küsimus, mis on seotud hoiakutega bolševistliku riigikorralduse suhtes, oli sõjapagulaste repatriatsioon pärast Nõukogude Venemaa ja Läti vahelise pagulaskonventsiooni sõlmimist 1920. aasta juunis. Seda viimaste aastate historiograafilist uurimisküsimust on kirjeldatud üksikasjalikumalt kui teisi Läti väljarände ajaloo teemasid.¹⁸ Selles küsimuses oleks kasulik töötada välja põhimõtted juhtumiuuringu jaoks, sest teatud piirkondade näidete varal oleks võimalik välja selgitada repatrieeritud pagulaste ja optantide arv, aga ka tollane repatriatsioonipoliitika ja pagulaste olukord. Lisaks muule oli repatriatsiooniteema suuresti seotud pagulaste otsusega jääda asundustesse või naasta kodumaale.

Statistilistest andmetest on ainsaks allikaks Lätisse tagasi pöörduda soovinud pagulaste nimekirjad ja needki pole piisavalt täpsed, et teha järeldusi tagasipöördujate üldarvu kohta. Andmeid selle kohta võib leida veel Riia Siseasjade Ministeeriumi dokumentides.¹⁹ Siiski pole võimalik esitada täpseid andmeid kõikide Nõukogude Venemaa piirkondade kohta.

Repatriatsioonikava on paremini dokumenteeritud erinevate siseasjade büroode materjalides – peamiselt aruannetes, kirjavahetuses ja juhendites. Kõrgemate ametnike ringkirjad, milles lubatakse või keelatakse erinevatest rahvustest pagulaste tagasitoomist, annavad ettekujutuse selle reguleerimismehhanismist. Teisalt saatsid juba repatrieerunud

¹⁸ Tatjana Barteleva ja Vitālijs Šalda, *Latviešu bēgļi Krievijā 1915-1922*. (Daugavpils: Saule, 2007).

¹⁹ LVVA, f 3234.

pagulased Lätist taotlusi ja aruandeid sise- või välisministeeriumisse²⁰, et aidata tagasi tuua sugulasi ja kolleege või päästa neid arreteerimisest bolševike poolt. Nõukogude režiimi hoiakuid asunikesse või pagulatesse ja nende organisatsioonidesse peegeldavad ka eestlaste, lätlaste, leedulaste jt vähemusrahvaste mittebolševistlike organisatsioonide tegevuse lõpetamise dokumendid.

Äärmiselt napilt leidub materjali lätlaste motiveerituse kohta repatrieeruda Nõukogude Venemaalt või jääda sinna pärast Vene kodusõda edasi elama. Selle uurimiseks on asjakohasemad juba eelnevalt mainitud endiste pagulaste taotlused ja aruanded erinevatele ametiasutustele (peamiselt välisministeeriumile) või asunike taotlused Moskvast asuvale Läti saatkonnale. Märkusi selle küsimuse kohta Bolševistliku partei või Nõukogude asutustes võib leida konverentsi jt kohtumiste avaldatud materjalidest.

Kokkuvõtlikult võib öelda, et Venemaa kubermanguarhiivide kodusõja-aegsete dokumentide põhijooned viitavad sellele, et tegu oli bolševistlike dokumentidega. Ideoloogilise vastuseisu tõttu oli teabe levik Läti asunduste ja sõjapagulaste kohta regulaarne ja üsna üksikasjalik, kuid järeldused homogeensed ja juba traditsiooniliselt ideoloogiast kantud. Rahvuslike mittebolševistlike organisatsioonide küsimust on võimalik uurida ainult teiste allikate abil. Siiski suurenes aastatel 1919–1920 märgatavalt Läti asundusi ja pagulasi käsitleva informatsiooni hulk ja need dokumendid moodustavad juba märkimisväärse alusmaterjali uurimistööks.

V. Järeldused ja edasised väljavaated.

Vene kubermanguarhiivide dokumentide analüüs teiste allikate kontekstis viitab eredalt ühele kõige tähtsamale ja keerulisemale küsimusele Läti asunduste uurimises – probleemidele tervikliku empiirilise materjali kättesaadavuses ühe piirkonna asunduste ajaloo kohta selleks, et teha järeldusi nende sotsiaalmajanduslikust või kultuurilisest arengust. Ettekujutus asumaade arengust on tihti üsna abstraktne ega loo head alust kvalitatiivseks aruteluks järelduste tegemise vahel. Seega jäävad praegused allikad endiselt ainsaks uurimisaluseks – on selge, et pole võimalik luua abstraktseid võrdlusi või analoogiaid, kuna teame endiselt liiga vähe erinevate piirkondade asunduste arengu erijoontest või iga kümnendi väljarändaja koondkujust 19. sajandi lõpust kuni 20. sajandi alguseni.

²⁰ Vt. LVVA, f 2575, nim 14.

Mis puutub Baltimaade moderniseerumisprotsessi 19. sajandi teises pooles, siis siinkohal oleks äärmiselt kasulik saada ülevaade väljarände struktuurianalüüsi ja dünaamika kohta. Siiski, nagu ülal sai mainitud, ei võimalda Baškiiria puhul arhiiviallikad sellist uurimustööd.

Siinkohal tuleks veelkord nimetada 1905.–1907. aasta revolutsiooniaegseid dokumente kui üht tähtsat lisa meie teadmistele Läti asunduste ajaloost enne Esimest maailmasõda. Need pealtnäha väikesed, kuid olulised episoodid näitavad, et väljarännanud lätlaste võrgustik oli Venemaal üsna tihedalt seotud Baltimaadega ja seega oli teatud otsustavates olukordades ja pöördepunktidel (nt 1905. aasta revolutsioon, Esimese maailmasõja-aegne pagulasliikumine, lätlaste antibolševistlike sõjaliste üksuste asutamine) asundustel eriline ajalooline tähtsus.

Mis puutub võimalustesse kasutada Venemaa kubermanguarhiivides leiduvaid materjale, siis see on mahukas ettevõtmine ja eeldab tugevaid eelteadmisi selle piirkonna asundustest. Kõige tähtsamaks eelseisvaks ülesandeks on kaasata uurimisse veelgi enam kubermanguarhiive, kuna siis oleks võimalik võrrelda näiteks erinevates arhiivides säilitatavaid ühesuguseid rahvaloendusmaterjale.

Teiseks tulevikuvõimaluseks oleks Venemaa keskarhiivi materjalide kaasamine uurimistöösse, et teha järeldusi hoiakute kohta rändesse ja selle kavandamise moderniseerumisprotsessi ajal. Teave Baltimaade väljarände-aegse poliitilise tausta ja takistuste kohta on endiselt katkendlik – selle teema kohta on avaldatud vaid mõned uurimused Lätis (prof. Heinrihs Strods, Aivars Beika)²¹ ja Eestis (uusim neist Kadri Toominga magistr töö²² Lõuna-Eestist väljarändamisest ja valitsuspoliitika mõjust).

Töö Venemaa kubermanguarhiivides pole siiski ainus tõhus viis uurida asundusi ja väljarännet, kuid sealsed dokumendid on tähtis lisand uuritavale materjalile. Siiski pole paljude oluliste ajalooliste küsimuste uurimine võimalik pelgalt Lätis asuvate arhiiviallikate toel. Sellisteks on nt sõjapagulaste liikumise struktuurianalüüs, 1905.–1907. aastate revolutsioon ja Nõukogude ja Bolševistliku partei asutuste hoiakud lätlaste asunduste ja põgenike suhtes. Juurdepääs Vene piirkondlikele arhiividele on küllalt lihtne, kuid mõneti erinevad kasutustingimused (tellitud dokumentide kättesaamise aeg ja maht,

²¹ Vt. Heinrihs Strods, „Latviešu zemnieku pārceļšanās sākumi uz Krieviju 19. gs 40.-60. gados,” *Latvijas Vēsture*. nr. 6 (23) (1996): 24-29; Хейнрих Стродс, „Основные этапы и причины начала массового переселения латышских крестьян в другие губернии России в 40 – 60 годах 19 в.” в *Проблемы исторической демографии СССР*, (Томск: Издательство Томского университета, 1980), 191-201; Aivars Beika. „Latviešu kolonijas Krievijas impērijā. Problēmas pieteikums,” *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa*. nr. 1/2 (2003): 54-85.

²² Kadri Tooming, *Lõuna-Eesti küla Vene impeeriumi keskvalitsuse kolonisatsioonipoliitika mõjuväljas 1889-1914. Magistr töö. Juhendaja prof. Aadu Must* (Tartu, 2008).

digiteerimisvarustuse kasutamine jne). Kõigest hoolimata on nende arhiivide kasutamine tähelepanuvääriv võimalus, kuna annab Baltimaade emigratsiooniajaloo probleemide uurimisel olulisi vastuseid ja lahendusi.

Kirjandus

Bahmanis, Kristaps. „Latviešu dzīves cīņa un kultūras darbi Urālu piekalnē,” *Kultūras Vēstnesis*. No.3 (1921).

Bartele, Tatjana, Vitālijs Šalda. *Latviešu bēgļi Krievijā 1915-1922*. Daugavpils: Saule, 2007.

Beika, Aivars. „Latviešu kolonijas Krievijas impērijā. Problēmas pieteikums,” *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa*. no.1/2. 2003: 54-85.

Latvian State archives (Latvijas Valsts arhīvs, LVA), fonds PA-35, PA-45, PA-200.

LVVA fond 77, nimistud 1 ja 14.

LVVA, fond 630, nimistu 1, sāilik 23

LVVA, fond 2575, nimistu 14.

LVVA, fond 3234.

LVVA, fondid 4101, 5965.

CGIA RB, fond I-9, nimistu 1, sāilik 833.

CGIA RB, fond I-11, nimistu 11, sāilik, l-d 1-2.

CGIA RB, fond I-187, nimistu 1, sāilik 277, lk 84.

CGIA RB, fond I-187, nimistu 1, sāilik 354.

CGIA RB, fond I-187, nimistu 1, sāilik 213.

CGIA RB, fond R-107.

CGIA RB, fond 336.

CGIA RB, fond 420, nimistu 1, sāilik 1.

Spreslis, Auseklis. *Latviešu sarkangvardi cīņā par padomju varu 1917.-1918. g.* Rīga: Zinātne. 1987: 34.

Стродс, Хейнрих. „Основные этапы и причины начала массового переселения латышских крестьян в другие губернии России в 40 – 60 годах 19 в.”, *Проблемы исторической демографии СССР*, Томск: Издательство Томского университета. 1980: 191-201.

Strods, Heinrihs. „Latviešu zemnieku pārcelšanās sākumi uz Krieviju 19. gs 40.-60. gados”, *Latvijas Vēsture*. no.6(23).1996: 24-29.

Шаховского, С. В. *Материалы для недавнего прошлого Прибалтийской окраины (1885-1894 гг.). Т. 2.* Санкт-Петербург: В. М. Эрикс, 1909: 3-24.

Tooming, Kadri. *Lõuna-Eesti küla Vene impeeriumi keskavalitsuse kolonisatsioonipoliitika mõjuväljas 1889-1914. Magistritöö. Juhendaja prof. Aadu Must.* Tartu, 2008.